

Inhoudsopgave

INLEIDING *Het raadsel van de Republiek* 7

1 Een roerige geschiedenis 15

EERSTE DEEL *Oorlog, oorlog en nog eens oorlog* 35

2 Een eigen staat, 1609-1650 37

3 Mogendheid van de eerste rang, 1650-1713 56

4 De gewapende macht 73

5 De financiële macht 89

TWEEDE DEEL *Gouden eeuw: economie en maatschappij* 101

6 Een markteconomie 103

7 Een wereldwijd handelsnetwerk 129

8 Rijkdom 143

9 Sappelen 157

DERDE DEEL *Eendracht en tweespalt: politiek en bestuur* 173

10 Samenleven 175

11 De autoriteiten 189

12 Verdeeldheid overal 210

VIERDE DEEL *Het stedelijk stempel: cultuur en godsdienst* 225

13 Bouwen aan de stad 227

14 De geletterde stad 241

15 Een nieuwe filosofie en wetenschap 261

16 Geloven in de stad 277

17 De 'Hollandse' schildersschool 300

TOT SLOT *Het einde van de Gouden eeuw* 319

Noten 331

Literatuur 338

Verantwoording 371

Register 375

Inleiding *Het raadsel van de Republiek*

In 1908 kocht of kreeg mijn overgrootvader dr. Johan Prak, huisarts in Ter Apel (Groningen), een exemplaar van het zojuist verschenen boek *Onze Gouden Eeuw*, geschreven door P.L. Muller. Met een onmiskenbaar negentiende-eeuws handschrift zette hij er zijn naam in, en het jaartal. De eerste editie van het boek was verschenen in 1897 en handelde volgens de ondertitel over ‘De Republiek der Vereenigde Nederlanden in haar bloeitijd’. *Onze Gouden Eeuw* was uitdrukkelijk ‘niet voor geleerden’ bedoeld en werd misschien wel daarom een succes. De uitgave van 1908 heette een ‘goedkoop herdruk’ te zijn, maar het waren toch weer twee kloeke banden, ingebonden en met goud op snee. Het was nog steeds een prachtwerk, 967 bladzijden boordevol informatie en met honderden illustraties in kleur en zwart-wit. Misschien heeft mijn overgrootvader het zelfs gelezen. Zijn zoon Wim Prak, mijn oudoom, die een grote belangstelling had voor geschiedenis, vooral van de marine, heeft het boek zeker bestudeerd. Hier en daar zijn in zijn handschrift aantekeningen te vinden bij passages die zijn aandacht trokken, of waar hij het met de schrijver oneens was. ‘Onjuist’ schreef hij dan in de kantlijn.

In zijn geschiedenis van de Gouden Eeuw vond Muller, die archivaris was van Rotterdam en daarnaast bijzonder hoogleraar aan de universiteit van Leiden, geregeld aanleiding om zich te verbazen: over het feit dat een land ‘klein in omvang en gering in getal van bevolking, in staat was een kracht te ontwikkelen welke tegen die van de groote, vanouds gevestigde monarchieën opwoog’; over de ‘voorbeeldeloze voorspoed [die het] zeldzaam begaafde geslacht’ van die jaren wist te bewerkstelligen; maar ook over het ‘gebrekkige der [staats]instellingen’, dat slechts aan het zicht onttrokken werd door kwaliteit van de regeerders.¹ Dezelfde verwondering maakte zich meester van latere geschiedschrijvers. Johan Huizinga, de beroemdste historicus die Nederland heeft voortgebracht, vroeg zich in zijn *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (1941) af: ‘Hoe is het mogelijk geweest, dat een zoo klein en tamelijk afgelegen gebied als Nederland in het Europa der zeventiende eeuw was, als staat, als handelsmacht en als bron van beschaving zoo vooraan heeft kunnen staan als de

jonge Republiek heeft gedaan'? Des te verbazingwekkender vond Hui- zinga de vooraanstaande positie van de Republiek door de komeetachtige snelheid waarmee die bereikt was. Ook kon hij zich verwonderen over het feit dat dit gebeurde terwijl de Republiek in feite uit de pas liep met andere landen. Nederland was niet de meest ontwikkelde vertegenwoordiger van een algemeen Europees patroon, maar juist 'een afwijking van den algemeenen aard der destijdsche beschaving, een uitzonderingsgeval'.²

8 |

Deze vraagstukken zijn historici blijven boeien, en in de afgelopen jaren zijn verschillende prikkelende antwoorden naar voren gebracht. De Wageningse hoogleraar Ad van der Woude en zijn Amerikaanse collega van Nederlandse afkomst Jan de Vries betoogden in een vuistdik boek over de economie van de Republiek, dat Nederland anderhalve eeuw voor de Industriële Revolutie al een 'moderne' economie had. Dat blijkt, zo vinden zij, uit de aanwezigheid van goed ontwikkelde markten voor de productiefactoren grond, arbeid en kapitaal in de Republiek, uit het hoge niveau van de agrarische productiviteit die een ingewikkelde beroepsstructuur en sociale mobiliteit mogelijk maakte, uit de wijze waarop de overheid eigendomsrechten respecteerde en de welvaart probeerde te bevorderen, en uit het niveau van technische ontwikkeling en maatschappelijke organisatie die economische groei stimuleerde, onder andere dankzij een marktgericht gedrag van de consumenten. Al die kenmerken vond men in andere landen niet, of in veel mindere mate. De Engelse historicus J.L. Price heeft in die constatering aanleiding gezien om een oude opvatting over de Nederlandse sociale structuur af te stoffen, namelijk dat die sociale structuur dan ook modern moet zijn geweest. In plaats van een samenleving gebaseerd op standen, waarbij geboorte bepalend was voor de plaats van het individu binnen het grotere geheel van de maatschappij, vertoonde de Republiek kenmerken van een klassensamenleving waarin economische factoren de voornaamste determinanten zijn. De Republiek was, zo stelt Price, een burgerlijke samenleving, omdat de steden en de stedelijke elites er de toon aangaven. In andere landen werd het sociale leven nog veel meer bepaald door de adel.

Ook op cultureel gebied zou de Republiek een voorloper zijn geweest. De neerlandica Marijke Spies en cultuurhistoricus Willem Frijhoff, die de zeventiende-eeuwse Republiek de maat namen in het kader van een omvangrijk onderzoek naar de kenmerken van de Nederlandse cultuur, betitelden die als 'een nooit en nergens aflatende, en door alle segmenten van de samenleving gedeelde discussiecultuur'. Die uitwisseling van opinies, de bereidheid en vaak ook verplichting om kennis te nemen van ander-

mans mening, onderscheidde de Republiek van andere samenlevingen. In die zin, zo menen Spies en Frijhoff, was de cultuur van de Republiek 'modern' te noemen.³ De befaamde Engelse kenner van de geschiedenis van de Republiek Jonathan Israel, demonstreerde in een uitvoerige studie over de wortels van de Verlichting, de wegbereider van ons hedendaagse wereldbeeld, dat deze niet in Frankrijk of Engeland gezocht moeten worden, maar in Nederlandse debatten van de zeventiende eeuw.

Alleen de politiek heeft zich nog niet goed in dit stramien weten te voegen. Vanaf de negentiende eeuw is het staatsbestel van de Republiek in alle toonaarden verketterd. Robert Fruin, eerste bekleeder van de leerstoel Vaderlandse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, vond de periode van de Republiek staatkundig gezien verloren tijd. Terwijl andere landen hun politieke structuur verbeterden door centralisering van het gezag en systematisering van de wetgeving, viel Nederland terug in een middeleeuwse chaos. Aanzetten tot verbetering waren door de Opstand tegen Spanje afgebroken. Pas in 1813 zou, met de vestiging van het Koninkrijk, die draad weer opgepakt worden. De periode van de Republiek was slechts een treurig schouwspel van verdeeldheid geweest. Zoals we zagen noemde ook Muller de staatsinrichting gebrekkig. En Huizinga sprak in 1941 onomwonden van 'staatsgewrocht'.⁴ De afgelopen jaren is er van verschillende kanten op gewezen dat het ogenschijnlijk wankele bouwwerk van de Nederlandse staat, waarin het politieke centrum zwak was en de gewestelijke en plaatselijke instellingen sterk, juist de kracht uitmaakte van de Republiek in de zeventiende eeuw, omdat zo een breed draagvlak werd gecreëerd voor politieke beslissingen. Maar niemand heeft van de Republiek tot nu toe een voorloper van de moderne, democratische en bureaucratische eenheidsstaat kunnen of willen maken.

Dit laatste is een serieus probleem voor de redenering dat de Republiek zijn bijzonderheid ontleende aan zijn 'moderniteit'. Aan de politieke verdeeldheid immers dankte de Republiek zijn discussiecultuur, zijn burgerlijke sociale structuur en misschien zelfs wel een deel van zijn economisch succes. Een al te sterke nadruk op 'moderniteit' doet het zicht verliezen op de middeleeuwse tradities, die door de zeventiende-eeuwers zelf veelvuldig en met een zekere gretigheid werden aangehaald. Bovendien: omstreeks 1850 was Nederland in menig opzicht een allesbehalve modern land. In dit boek zal daarom een wat ander beeld van de Republiek geschilderd worden. Daarin ligt de nadruk minder op de verhouding tot de toekomst (de Republiek als voorloper) en meer op de positie van de Republiek in de zeventiende eeuw zelf.

In de volgende bladzijden zal duidelijk worden hoezeer de Gouden Eeuw verbonden was met wat eraan voorafging. In de zestiende eeuw, voordat de Republiek ontstond als zelfstandige staat, waren de Noordelijke Nederlanden hopeloos verdeeld. Wel waren er, vooral in de kustgebieden, al allerlei ontwikkelingen gaande, met name op economisch gebied, die de grondslagen hielpen leggen voor een periode van ongekende voorspoed. Uit de Opstand tegen Spanje ontstond een nieuwe staat die enerzijds recht moest doen aan de voorafgaande verdeeldheid en anderzijds aan de algemeen gevoelde noodzaak tot samenwerking. De wens om lokale en regionale ‘vrijheden’ te behouden, was een belangrijk motief geweest om in opstand te komen tegen het Spaanse gezag. De vestiging van de Republiek was een triomf voor dit particularisme. De Republiek was een verbond van steden en provincies, die hun identiteit ontleenden aan de politieke zelfstandigheid van elk afzonderlijk. Maar de losjes verenigde gewesten moesten het opnemen tegen een van de machtigste tegenstanders van hun tijd, de koning van Spanje. Door de economische bloei namen daarnaast de internationale belangen van de jonge Republiek toe. Daarom was samenwerking, vooral op militair vlak, onvermijdelijk. De hele zeventiende eeuw door, balanceerde de Republiek zodoende tussen eendracht en tweespalt.

Zoals we zagen is die verdeeldheid in de Republiek vaak beschouwd als een tekort. Gemeten naar de maatstaven van de moderne staat, met zijn centralistische besluitvorming en bureaucratische apparaat, was de Republiek inderdaad een wangedrocht. Maar in de zeventiende eeuw had de moderne staat zelf in landen als Frankrijk en Engeland met grote problemen te kampen. Besluiten van de regering werden tegengewerkt in de provincie, de bureaucratie was allesbehalve volmaakt. De Republiek, die geen echte regering en nauwelijks bureaucratie kende, kon daarentegen bogen op een redelijk efficiënt lokaal bestuur. Door de nabijheid van het lokaal bestuur hadden burgers, zelfs zonder dat ze het stemrecht bezaten, meestal vertrouwen in hun overheden. In het buitenland schortte het daaraan vaak. Omgekeerd lieten de lokale besturen hun oren graag hangen naar de opinies van ondernemers en kooplieden. Ze waren immers vaak zelf afkomstig uit dat milieu. Zo was er van meet af aan een goed ondernemingsklimaat in de Republiek, en dat was weer bevorderlijk voor investeringen en innovaties.

De grote rol die plaatselijke, en vooral stedelijke gemeenschappen konden spelen in het maatschappelijk leven van de Republiek, droeg in belangrijke mate bij aan het culturele klimaat dat zo kenmerkend was voor

de Gouden Eeuw. Zeker, de calvinistische Gereformeerde Kerk was bevoorrecht in de Republiek. Maar andere godsdiensten kregen de ruimte om in eigen kring de eigen geloofsovertuiging te belijden. De Republiek was geen tolerant land uit principe, maar in veel steden leek er geen alternatief te zijn voor een oecumenische omgang van de verschillende geloven. De steden vormden ook de belangrijkste broedplaatsen voor innovatieve wetenschap en vernieuwende schilderkunst, die omstreeks 1600 in de Republiek gestalte kregen. De schilderijen waren bedoeld voor de nieuwe middenklasse, waarvan het aantal rangen en de welstand in die jaren zo razendsnel toenamen. De wetenschappelijke vooruitgang werd gedragen door dezelfde milieus, maar ook door ruimhartige investeringen in de kennisinfrastructuur.

Halverwege de zeventiende eeuw leek de Republiek dus een gouden succesformule gevonden te hebben. Die succesformule bestond in wezen uit de synergie tussen een wereldomspannende economie, waarvoor de grondslagen in de voorgaande eeuw waren gelegd, en een kleinschalig ingerichte institutionele structuur, waarvan de wortels teruggingen tot diep in de middeleeuwen. Maar er waren ook problemen, al werden die lange tijd aan het oog onttrokken doordat andere landen verstrikt waren in revoluties en burgeroorlogen. De kleinschaligheid van de Republiek maakte dat de torenhoge kosten van de militaire verdediging door betrekkelijk weinig schouders gedragen werden. Het politieke bestel van de Republiek noopte tot grote compromisbereidheid bij de elites. Die bereidheid was niet per definitie gegeven. Omdat de economische groei grotendeels in Holland geconcentreerd was, moest voor heel veel zaken steeds weer een beroep op dat gewest gedaan worden. Dat veroorzaakte spanningen. In de loop der tijd werden de problemen ernstiger, ook al omdat andere landen orde op zaken in eigen huis gingen stellen. Daardoor konden ze met meer succes dan voorheen optreden tegen wat men vaak zag als de brutaliteit van de Nederlanders. Tegenwerking vanuit het buitenland, militaire dreiging en een gebrek aan samenwerking in het binnenland leidden, in samspel met een algehele teruggang in de Europese economie in de tweede helft van de zeventiende eeuw, tot steeds grotere spanningen in de Republiek en uiteindelijk tot stagnatie en uitputting. In 1715 was het overduidelijk dat de Gouden Eeuw ten einde was.

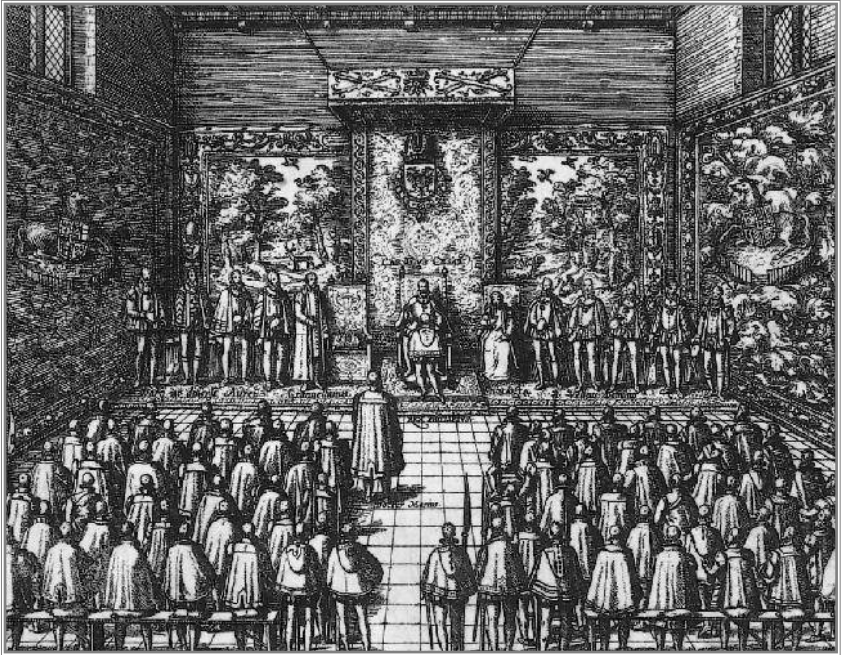
Daarmee was de Republiek weer een 'gewoon' land geworden. Ongevoel was het voortaan vooral nog door de herinnering aan die gouden tijd, en door de welvaart die de zeventiende eeuw aan de volgende gene-

raties had nagelaten. Gedurende een groot deel van de achttiende en negentiende eeuw bleven Nederlandse intellectuelen geobsedeerd door de Gouden Eeuw en de vraag wat er zou moeten gebeuren om die te doen herleven. Die lange periode, waarin zelfverheerlijking vanwege de successen, en zelfhaat vanwege de daaropvolgende achteruitgang om de voorrang streden, heeft wel duidelijk gemaakt dat men de Republiek niet zonder meer kan zien als de wegbereider van de moderniteit. Was dat zo geweest, dan had Nederland tussen 1700 en 1900 minder problemen gekend. In die eeuwen heeft Nederland de moderniteit op z'n minst nog twee keer moeten herontdekken: omstreeks 1800 in de politiek, met de introductie van de eenheidsstaat, omstreeks 1900 in het economische en sociale leven, met de opkomst van de industrie en het industrieproletariaat. In de zeventiende eeuw was de Republiek een unieke mengeling van oud en nieuw. Uniek, niet omdat die mengeling nergens anders vertoond was, maar omdat zij hoorde bij een bepaalde fase van de geschiedenis. In de vroegmoderne tijd, tussen de middeleeuwen enerzijds en de wereld van industrie en democratie anderzijds, kon een vrijwillig verbond van stedelijke samenlevingen economische voorspoed paren aan internationale successen en culturele bloei. De formule van die chemische reactie is het onderwerp van dit boek.

Om deze formule te ontleden wordt de zeventiende-eeuwse samenleving op verschillende manieren benaderd. De volgende bladzijden bieden een beschrijving van de economie, de lotgevallen van arm en rijk, de organisatie van het buurtleven en de schutterijen, en de inrichting van het politiek bestel. We bekijken de godsdienstige verhoudingen en analyseren de bijzondere kenmerken van de 'Hollandse' schildersschool die zoveel heeft bijgedragen aan de bekendheid van Nederlands Gouden Eeuw. We bezoeken de steden, die zo'n sterk stempel hebben gedrukt op de samenleving, en proberen de intellectuele en culturele vernieuwingen van deze periode te doorgronden. En natuurlijk moeten we proberen te achterhalen waarom de Gouden Eeuw niet eeuwig duurde. Deze thematische hoofdstukken, in het tweede, derde en vierde deel van het boek, worden voorafgegaan door een gedeelte over de grote conflicten in de zeventiende eeuw, conflicten waaruit de Republiek geboren werd en die het aanzien van de Gouden Eeuw voor een belangrijk deel bepaald hebben. In dit eerste deel wordt een chronologisch overzicht gegeven van de belangrijkste gebeurtenissen en ontmoeten we bekende personages als Johan van Oldenbarnevelt, Frederik Hendrik, Michiel de Ruyter en Johan de Witt. Het wordt

voorafgegaan door een schets van de situatie zoals die in Nederland bestond in de zestiende eeuw, aan de vooravond van de Gouden Eeuw.

Gouden Eeuw probeert de resultaten van historisch onderzoek uit de afgelopen jaren samen te vatten voor iedereen die belangstelling heeft voor de geschiedenis van Nederland en de vroegmoderne periode. Volledigheid is daarbij niet nagestreefd; dat zou ook onmogelijk zijn binnen het bestek van ongeveer 375 bladzijden. Maar dit is ook een overzichtboek met een eigen standpunt. De nadruk ligt daarbij op de manier waarop de samenleving functioneerde. Juist daarin was de Republiek een geval apart in de zeventiende eeuw. Ondanks een zeer moeizaam begin, vol oorlog en conflict, slaagden de Nederlanders erin om binnen een heel korte tijd een samenleving op poten te zetten die verbazingwekkend effectief functioneerde en door veel tijdgenoten als een voorbeeld werd beschouwd. Hoe ze dat voor elkaar kregen, is het onderwerp van dit boek.

Karel v, in het midden gezeten op de troon, droeg op 25 oktober 1555 in Brussel zijn regeringstitels in de Lage Landen over aan zijn zoon Filips II, die geknield voor hem is afgebeeld (Frans Hogenberg; Rijksprentenkabinet FM 412).

I *Een roerige geschiedenis*

Op vrijdag 25 oktober 1555, omstreeks drie uur in de middag, begon in Brussel een belangrijke vergadering. In de grote zaal van het paleis, behangen met kostelijke wandtapijten, waren de vertegenwoordigers van de zeventien Nederlandse gewesten ontboden. Ook waren de ridders van het Gulden Vlies aanwezig, de leden van de drie regeringsraden van de Nederlanden en verscheidene hoge edelen. Voor hen allen stonden banken klaar. Van achter een balie konden belangstellenden toekijken. Toen alle hoge heren zaten, ging de deur van de zaal weer open. Keizer Karel v strompelde binnen, geleund op de arm van Willem, prins van Oranje. Achter hen volgden Filips II, Karels zoon, en Maria van Hongarije, de zuster van de keizer en landvoogdes van de Nederlanden. De keizer kon nauwelijks zelf lopen, al was hij maar 55 jaar oud. Geboren in Gent in 1500 was hij al op vijftienjarige leeftijd genoodzaakt geweest de regering op zich te nemen, niet alleen van de Nederlanden, maar ook van de Spaanse en Oostenrijkse bezittingen van het geslacht Habsburg. Sinds 1519 was hij eerst koning, later keizer van het Heilige Roomse Rijk, het huidige Duitsland.

Zijn uitgebreide bezittingen hadden Karel verplicht tot tientallen reizen kriskras door Europa. Ook had hij vele oorlogen moeten meemaken aan het hoofd van zijn troepen. Bij het begin van zijn regering was in Duitsland de Reformatie losgebarsten, en Karel was er niet geslaagd die te onderdrukken en het gezag van de Katholieke Kerk te herstellen. Diep ontgoocheld en geplaagd door jicht en andere kwalen had Karel nu besloten dat hij niet verder kon regeren. Hij wilde afstand doen ten faveure van zijn zoon Filips. Dit nieuws kregen de aanwezigen te horen van een raadsheer, die namens de keizer het besluit toelichtte. Nadat de raadsheer was uitgesproken nam Karel zelf het woord, terwijl hij zich vastklampte aan Oranje. Hij vertelde over zijn liefde voor zijn geboorteland en over de vele inspanningen die hij zich gedurende zijn veertigjarige regering had getroost. Hij vroeg de aanwezigen vergiffenis voor zijn fouten en bezwoer hen even getrouwe onderdanen te zijn van Filips als ze van hem geweest waren. Volgens ooggetuigen stonden iedereen de tranen in de ogen.